

Márkus Emília néném! . . .

Töredék

Márkus Emília néném!
Íme a bánatos őszben
hajdani kis palotád!
De hol van a kertből a szobrod?
Talán az a kémény,
mely füsttelen ódalg a barna tetőn?
Kaptál-e többet, mint
korodbeli cifra hetéra –

megbecsülésben?
– Nem – szólala keserűn. –
S mondjam-e, mit ér a,
mit ér az egész,
az ezernyi szerep, százmillió szó,
Ófélia, Júlia, Melinda –

----- beste utókor!

Hidegkúti út, 1979. november 15.

Közzétette Győri János

Kovács Sándor Iván

ZRÍNYI FESZÜLET-HIMNUSZA

(II.)

Az eposz előző alkalommal bemutatott* három helye (a II. énekbeli imajelenet a meghajló feszület előtt; Alderán beszéde a XIV. énekben Krisztusról és a feszületről; Zrínyi utolsó buzdító fohásza a XV. ének 102–103. strófájában) a Feszület-himnusz előzményének tekintetű. Az eposz írása közben, különösen a hősköltemény vége felé, az égi megdicsőülés jeleit a közeledtével, sűrűsödnek a feszület-reflexiók; már ekkor készen áll a himnusz koncepciója, s elsőt mozdulhat az elhatározás: egész verssé „kifuttatni” a feszület-motívumot.

„Bán cselekedetét az én kezem írja, / Mellyet Isten lölke elmémben befuja” – fogalmazza meg merészen Zrínyi költői ihletének eredetét és természetét a XIV. ének első versszakában. Az eposzbeli előzményekből soha nem lett volna önálló himnusz, ha az isteni adományként felfogott teremtő inspiráció nem ugyanolyan legbensőbb elhatározásból fakad, mint a „Bán cselekedetét” írni. A *Feszületre* ezért is éppoly szerves része az életműnek, mint a legkiválóbb két költőelőd, Balassi és Rimay esetében az istenes versek.

Ezeket Zrínyi jól ismerte a könyvei között meglévő rendezett váradi kiadásból, amelyben Balassi és Rimay versei már különválasztva szerepelnek. A „parvus libellus” egésze istenes élményt sugall; ez a kis kötet nem hiába volt egy századon át legnépszerűbb foglalat a régi vallásos líránknak. Balassi és Rimay szinte kizárólag istenes énekek szerzőjeként tekint ránk a könyvből. Az ő költészetük jelentékeny istenes hányadát Zrínyi egyetlen verssel közelíti meg, s amikor ezt teszi, a kötet kínálta példák hatására is cselekszik. Mindenekelőtt Rimaynak Balassi halálára írt epicediuma hat rá. A Balassi-epicedium és a *Szigeti veszedelem* közötti összefüggésekre már Ferenczi Zoltán felhívta a figyelmet, majd Kľaniczay Tibor

* A tanulmány első részét áprilisi számunkban közöltük.

fejtette ki, hogy „Rimay epicédionját Zrínyi az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásából ismerhette... Balassi hősi halála és megdicsőülése mintául szolgálhatott a költőnek őse felmagasztalásához, és filológiailag is kimutatható, hogy a szigetvári Zrínyi híres imája a versciklus legszebb részletének, az epicédionba beépített megrázó L. zsoldárnak a parafrázisa.” Az *Istenes énekek* kiadásának ismeretére vall az is, hogy Zrínyi abból olvashatta Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szentséges háromság*... kezdetű énekét, amelynek egyik strófája így szól:

Aldást az kemény föld egyedül tőled vár,
Reád veti szemét fülemile madár,
Felségedben bízik megszálláskor végvár,
Nálad nélkül mindent követ siralmas kár.

Zrínyi ezt így visszhangozza (II. 77):

Vedd hozzád lelkeket, mely téged alig vár,
Miként segítséget hadtól megszállott vár;
Vedd ki én testemből, mellyen vagyon nagy zár,
Ne sülessze bünöktül megnevelt víz-ár.

Az *Istenes énekek*-kiadásból olvasott epicédium és a Szepsi Csombor-vers reminiscenciái a szigetvári hős feszület előtti imájában tükröződnek, Zrínyi tehát már akkor a „parvus libellus”-ban lapozgat, amikor először érinti a feszület-témát.

Még inkább ezt teszi a *Feszületre* kidolgozásakor. Elsősorban Balassi ösztönözhetné, hiszen az *Istenes énekek* első részében őt a három Szentháromság-himnusz vagy az *Adj már csendességet*... , a hasonlatos vallomással: „Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg...” Balassi erősen személyes hangú, szinte gyakorlatias kérésekkel-követelésekkel teli himnusz-trilógiája a személyiséget „tárgyasítva, elvonatkoztatva” szemlélő önmegszólító versre nem hatott igazán. Balassi a maga nevében kér, követel, alkudozik, Zrínyi a magyarság, az emberiség ügyét veszi magára. Zrínyit a passió foglalkoztatja, az áldozat értelme érdekli, ezért kelthette fel érdeklődését inkább a *Szegény fejem Uramhoz óhajt*... kezdetű vers, amelynek szerzőjét nem ismerjük. Az *Istenes énekek* korábbi kiadásában az *Alia incerto Autore* feliratú, „Sublimi te Pater...” kezdetű latin vers után, annak fordításaként szerepel, a váradi editióban már csak magyarul:

Emlékezzél az te fiadra,
Vétkeimnek szép váltságára,
Mely nagy kinnal, siralommal, ment jajszóval halálra,
Bűneinkért öntözött vért az keresztfára.

Mely sebekkel teste virágzott,
Két szép szeme sírástul ázott,
Mérget ivott, hogy *hajt vívott értünk*, mikor szomjuzott,
Vétkeinkért szép alutt vért sebéből rázott.

A passió biblikus és egyházi énekköltészeti szókinccse adott, ezt nyilvánvalóan Zrínyi is jól ismerte, de itt az előtte fekvő mintát is követni látszik. A *Feszületre* 5. strófájában ugyanez a sorrend és a végkövetkeztetés:

Virágzott tested is halálos sebektül,
Ázott az szemed is igen bőv könyvektül,
Szajad megkeserült az mérges ecettül,
Bajt vívtál, harcoltál halállal vitézül.

Az egyezések közül a *bajvívás*-t húztam alá. Király Erzsébet jogosan tekinti kulcsszónak, amikor a *Feszületre* legfontosabb szemléleti jellemvonásaként a heroizmust emeli ki: „Zrinyinél mély megrendülés forrása és szilárd hitbéli-morális elem az Isten-ember hősi szenvedése és szintén heroikus jellegű irgalmassága. »Bajt víttál, harcoltál halállal vitézül« – szól a *Feszületre* Krisztusához. Miért vitézül? Nemcsak azért, mert tudta vállalni a rettenetes halált, hanem mert égi hatalmát »föttig letette«. Király Erzsébet az *Áfium* híres helyét és egy Pázmány-imádságból az *agonia* 'bajvívás' jelentését vonja be elemzésébe („Isten a házamhoz való szeretetet rám tette”; „hogy e' világi gondolatoktól elszakasztván elmével, az én utolsó *baj-vívásomra* készülnek”), és a költő áldozatvállalásával kapcsolatban arra a következtetésre jut: „A hazáért vállalt 'bajvívás', *agonia* korántsem passzív fatalizmus: Zrínyi keresi a fortunát, a »szerencsét«, virtussal – vitézséggel, mint Krisztus. Ez Zrínyi *imitatio*-jának legsajátosabb értelme; mint a várvédő dédapja ajkára adott imáé is. A kereszt Jézusa: *hérosz*, ezt a heroizmust kívánja követni a költő.”

A „vérrel virágzik” ősi fordulata heroikus átértelmezéssel a *Mátyás-tanulmány*-ban is fel-tűnik: „a király is sebbe esék, de avval jár az: virtus vulnere viret” – vérrel virágzik a vitézség. Arra is van még további példa XVII. századi költészetünkben, hogy Krisztus halál-tusája a *hérosz* bajvívása:

Oh ha ez *bajvívónk*, erősen *harcolónk*, mellettünk nem volt volna,
Avagy zálogképpen Attya eleiben ő bé nem lépett volna,
Egyenesen bűnért, pokolra hirtelen alá szállottunk volna.

1642-ben írta ezt Kassai András kassaújfalvi evangélikus prédikátor, egy fiatakori latin verse, az *Elegia . . . de Passione* megbővített változataként. Az evangélikus Kassai *Paraphrastica Hunnica* *versió*-ja egyrészt a kereszt egyetemes tiszteletére vall (ez a protestánsok szemében sem bálványimádás), másrészt a heroikus felfogás közkeletűségét jelzi. Zrínyi tehát nemcsak saját meggyőződésének adott hangot *Feszület*-hymusza heroizmusával. A kor embere világosan értette az áldozatvállalás szent példájában az emberi erőfeszítés hősiességét is.

A *Feszületre* teológiai érvelése és jelentése is világos volt. Király Erzsébet ezt már a II. ének imajelenetéből kibontja: „a várvédő Zrínyi hasonló tette és magatartása, készsége a jó halálra és elszántsága a végső *bajvívásra* az, amire jóváhagyólag bólint, háromszor, a *feszület*. Szavaival pedig összefüggést, kölcsönösséget teremt a hozzá imádkozóval: »Ne félj, nem héában érted megholtam« – ami nemcsak azt jelenti, hogy: megváltottalak, mert bár te nagy bűnös vagy, az én irgalmam és megváltásom ereje határtalan, hanem azt is: ha életedet és hősi elszánásodat nézem, nem volt hiábavaló a halálom, mert a hozzád hasonlók által teljesül be a megváltás műve. Az istenfiú, a heroikus áldozat, az emberiségért vállalta áldozatát; az emberiség pedig, legjobbjában, kézzelfogható értelmet ad a megváltó tettnek.”

„Hogy nézhetsz emberre, ember teremője?” – növeli a költő egyetemes méretűvé az eposz dialógusát a versben, s mindvégig többszámban is beszél. A kérdést feltevő helyzete ugyanaz, mint az imádkozóé: rápillantás a *feszületre*. A legszorongatóbb kérdés ez, amit ember feltehet annak, aki érte vállalta a halált. Ez a sor ezért, tartalmi súlyossága miatt nagy erejű „felülütés”: most kezdődik az intonációt követő második verssegység, amely a 8. strófával zárul. A tekintet még a 4. versszakban is a keresztben függ, az 5. adja elő a kínszenvedést, a 6. ismét megszólítás; Isten megszólítása a fiúban: *Vitézek Istene, te függsz az körösfán, / Ki győzedelmes vagy, s ezer sereged van.* A „Vitézek Istene” szorosán kapcsolódik a megelőző „Bajt víttál, harcoltál halállal vitézül” sorhoz, s még Balassi Krisztus-hymuszát is eszünkbe juttatja:

Régi vitézeknek, roppant seregeknek győzheteten Istene!
Te hozzád kiáltok, ki katonád vagyok, kérlek vígy vitézségre!

De Balassi is onnan merít, ahonnan Zrínyi: a Bibliából, hol Isten számtalanszor így nevezte-tik. Zrínyi a *Vitéz hadnagy* élén is utal erre: „az élő Isten, ura mennynek, földnek, leg-

dicsőségesebb nevei közé téteti azt: Seregeknek Istene". A 7–8. versszak a megváltásdogma: „Az emberi testet magadra fölvetted, / Azért hogy hullathasd érettünk véredet. // Azért hogy pokolban láttad, merültünk volt. / ... Fügöttél körösztfán az kin tested megholt." A Biblia szavával (*ApCsel* 2, 23): „Istennek elvégzett tanácsából és akaratából adatott halálra”; (*Mt* 20, 29): „azért jött, hogy ... adja az ő életét váltságul sokakért”; (*Róm* 5, 8): „mikor még bűnösök voltunk, Krisztus érettünk meghalt”. A teológia meghatározása szerint (lásd K. Rahner–H. Vorgrimler *Kisszótár*-át) a megváltás azt jelenti, hogy „az ember végleg megszabadul abból az állapotból, amelyben elkerülhetetlenül benne van az egyén is, meg a közönség is ... Ezt a bűnt (az eredendő bűn léthelyzetét és az egyéni szabadság tettét) az ember nem tudja kiküszöbölni”, de „Isten létrehozta azt a konkrét, történelmi situációt, amelyben megbocsátó és üdvözítő akarata ... történelmileg jelenvalóvá válik és megjelenik Jézus Krisztusban”. Az Atya kezdeményezéséből származó megváltás, a megbocsátó isteni szeretet Jézusban, Jézus áldozatával valósul meg: „Isten azért bocsátja meg a világ bűnét és váltja meg ezzel a világot, mert Jézus Krisztus kereszthalálával elégtételt adott helyettünk és értünk”.

A 9. strófában – amellyel a Feszület-himnusz imádság-része kezdődik – a megszólítás már az Úrra is kiterjed, s ennek megint teológiai magyarázatát kell adnunk:

O te nagy Jehova, kegyelem forrása,
Kegyelmes Eloim nagy Istennek fia,
 Seregek Istene, zsidóknak királya,
 Alfa és Omega, és jók bizodalma.

Jehova (Jahve–Yhwh), Eloim (Elóah) héber szavak: az Isten megnevezései (vö. II. *Móz* 6, 3); a „Seregek Istene”, az „Alfa és Omega” (*És* 41, 4; *Jel* 1, 8) hasonlóképpen azok; Krisztusra itt a „zsidóknak királya” vonatkozik (*Mt* 2, 2; 27, 37), de őt is nevezi a Biblia „Alfa és Omegá”-nak (*Jel* 1, 8; 21, 6; 22, 13). A *kegyelem* azért szerepel először itt, és máris hangsúlyosan, „mert az Úrnál van a kegyelem és bőségesen nála a szabadság” (*Zsolt* 130, 8). Azaz a kegyelem: Istennek „szabad önközlése” Krisztus által, aki az Ádám vétkével elvesztett kegyelmet visszaszerezte az emberiségnek; a kegyelem Isten szeretete és jóindulata, amit szabad akarata szerint, az ember érdeme nélkül közöl. A kegyelemben részesítés Isten kiváltsága, aki ezt teljesen szabadon gyakorolja. Érdemünk nem több, „mint küvön hangyanyom” – mondja Zrínyi; ne a „mi érdemünkért” kegyelmezz hát, Uram (13): „Hanem kegyelmezz meg magad irgalmáért; / Ne legyen heában, hogy fiad ontott vért”. A „magad irgalmáért” úgy értendő: 'a magad irgalmából', tehát a tanítás szerint, mert a kegyelem szétosztása Isten műve. A himnusz első fele deskriptív, ténymegállapító jellegű, ez a második rész mozgalmasabb; ez a fohászkodás, az imádság a kegyelem közléséért. Az érdemtelenység 10. strófabeli hasonlataival Zrínyi az Úr kegyelmének véghetlenségét, az irgalmat, a „Nagyobb dűcsőséget” állítja szembe (11–12):

De mind ezeknél is nagyobb te kegyelmed,
 Annak vége nincsen, s azért bízunk benned.
 Mi hasznod féreggel neked törvényközned,
 Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned?

Száraz polyva ellen; az kit szél elhordoz,
 Mutatod erődöt, ha ránk haragot hozsz,
 Nem illik az harag, Uram, irgalmadhoz,
 Nagyobb dűcsőséget benne kegyelem hoz.

A szél elhordozta „száraz polyva”, az Istenhez fel nem érő féreg; az ember. Heller Bernát szerint az alázat úgy szólal meg itt, mint a zsoltárban (XXII, 7): „én pedig féreg vagyok” ... „vagy mint mikor a propheta biztatja Izraelt: ne félj Jákob férgé” (*Jes* XLI, 14). A pelyvát jelölő héber szó (moç) pedig nem is fordul elő a bibliában másként, mint képilesen annak kife-

jezésére, aminek nincs maradandósága, amit könnyű elfújni, például az első zsoldárban (2): „a gonoszok, mint a polyva, melyet elhajt a szél”. Idéztem már a feszülethez fohászzkodó szigetvári hős imája és a Feszület-himnusz párhuzamba állítható helyeit (II. 69–10; II. 75–13), most a közös zsoldáros frazeológia kapcsán kell megerősítenem az összefüggést. Amit Arany János a II. énekbeli imáról mond (hogy ti. a zsoldár fordulatainak alkalmazása helyett „Könnyű lett volna Zrínyinek az ima szövegét teljesen újból fogalmazni: de vajjon akkor nem hiányzott volna-e belőle azon mély vallásos ihlet, mely így általa ki van fejezve”), az a Feszület-himnuszra is alkalmazható: a zsoldár-nyomok itt úgyszintén a „mély vallásos ihlet” leghatásosabb kifejezései. De Zrínyi a zsoldár szavaival is úgy bánik, mint amikor intarzikus módszerével egy-egy latin vagy olasz költői reminiscenciát imitál. A „Mi haszon féreggel neked *törvényközned*” sorban csak a *férget* veszi a Zsoldárok könyvéből, a méltóságteljesen komoly *törvényközned* (törvényt tenned, bíraskodnod) saját erőteljes invenciója. Isten a féreggel törvénykezik: a végső pólusokig feszített aránytalanság kifejezése, hatalmas ívelésű kép ez!

A Feszület-himnusz hangvétele mindvégig emelkedett, tárgyához méltó. A mozgalmasabb második részben feltűnik, hogy Zrínyi Balassi módján alkudozik az Úrral: „*Mi hasznod féreggel neked törvényközned, / Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned? //: ... Nem illik az harag, Uram irgalmadhoz, / Nagyobb dücsőséget benne kegyelem hoz.*” Balassi ehhez képest merészebb: „Mert ha elveszek is Uram, *mi hasznod?* / Aval ugyan nem öregbül, hatalmod.” A fohász egyneműségét némiképp megtörő személyes izgatottság itt talán mégis Balassi követése, aki természetesen e vitázó-alkudozó merészséghez is a Bibliából kapott ösztönzést.

*

Szigetvár ostromát, a szigetvári hőst, a költő Zrínyit és Zrínyi Pétert számtalan XVI–XVII. századi metszet és kép ábrázolja, de (leszámítva a magyar és horvát *Syrena* illusztrációit) csak egyetlen van köztük, amely túlmutat a tudósító történeti hitelességen és művészi igénytelenséggel ragadja meg tárgyát. Arról a Sziget védőjének apoteózisát ábrázoló allegorikus képről van szó, amely a Nemzeti Galériában látható, s művészettörténész méltatója szerint a XVI. század utolsó harmadában készült, valószínűleg magyarországi festő műhelyében. Ha ez a datálás helyes, feltehető, hogy a festmény-allegória a szigeti ostrom témájának eposzi nagyságrendűvé emelkedésével függ össze, mert már az 1587. évi úgynevezett Zrínyi-album verseiben feltűnik a megdicsőülés krisztusi ígérete, a kép pedig hasonló jelenetet örökít meg. Zrínyi a megfeszített Krisztus előtt térdepelve imádkozik, feje fölött a mártíroknak kijáró koszorút tartja egy angyal; a feszület körül Krisztus halálának tanúi, Zrínyi mögött török holttestek, a kép közepén angyalkák láthatók a hős fegyvereivel és hadi jelvényeivel. Mindez az eposz feszület-jelenetére emlékeztet, de annak nem lehet forrása, ihletője, mert az eposz feszület-epizódját a párbeszéd intimitása, a Megfeszített dinamikus aktivitása jellemzi; a táblakép ezzel szemben zsúfolt, retorikus és statikus kompozíció, művészi kvalitásai nem mérhetők a hősköltemény jelenetéhez.

A festmény datálásával szembeni kételyünknek már korábban hangot adtunk: a kép legfeljebb az eposz feszület-jelenetének *utánérzése* lehetne, ha a kronológia ezt megengedné. Pirnát Antal azóta helyesen mutatott rá, hogy a XVI. század utolsó harmadában a Zrínyi család még protestáns volt, márpedig „a szigetvári hős vértanúként való ábrázolása és megdicsőítése a protestáns hit szerint blaszfémia”. A datálás kérdését tehát az dönti el: „mikor lettek katolikussá azok a magyar főnemesi családok, amelyek körében a szigetvári Zrínyi kultusza meggyökerezhetett”. A kép ennél fogva „katolikus megrendelő számára készült”, s valószínűleg a XVII. század második felében, eszerint a *Szigeti veszedelem* hatását is tükrözheti.